

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філології,
перекладу та мовної комунікації
Національної академії
Національної гвардії України

АРХЕТИПИ СВІТОУСТРОЮ В ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ

Аналіз мови творів художньої літератури протягом багатьох років становить предмет дослідження лінгвістів. Художній твір є складним і багатограним явищем, в якому відтворюються естетичне й філософське знання людства. Тому мовознавці, дотримуючись наукової традиції останніх десятиліть, разом з іншими вченими, які проводять власні дослідження в царині філософії, соціології, психології, естетики, культурології, все активніше застосовують у вивченні мови літературних текстів антропоцентричний підхід. Увага науковців концентрується на проблемі взаємодії людини й природи, людини й світу, а напрями розвитку сучасного мовознавства – на з'ясуванні критеріїв, завдяки яким можливо більш послідовно й ґрунтовно спостерігати за діалогом усесвіту й людини, людини й культури та фіксувати результати їхнього взаємозв'язку. Із метою розв'язання цих глобальних питань мовознавство залучає нові методи дослідження, які спираються на інтеграційний, міждисциплінарний підхід і сприяють вивченню об'єкта з погляду різних галузей знань.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття в українському мовознавстві характеризується значним посиленням інтересу до вивчення мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями українського народу (Ф. Бацевич, К. Голобородько, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, Т. Космеда, Л. Лисиченко, Л. Масенко, Л. Мацько, О. Селіванова, Л. Шевченко та ін.). Значна увага приділяється етнокультурному елементові, зростає інтерес до дослідження глибинних першооснов національної культури (В. Жайворонок, С. Єрмоленко, В. Кононенко, С. Кримський, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, О. Федик та ін.), до питань національної специфіки мовних і мовленнєвих явищ, що дозволяють проникнути в глибини національного способу мислення, ментальності, світобачення (С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, С. Кримський, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, О. Селіванова, Н. Слухай, О. Федик та ін.). Відповідно, на сучасному етапі розвитку мовознавства актуальним постає питання про архетипи як поліаспектне лінгвоментальне явище.

Проте, незважаючи на помітну активізацію вивчення архетипу, на сьогодні в українському мовознавстві проблема його аналізу залишається в центрі уваги багатьох дослідників художнього тексту та є одним із провідних напрямів у лінгвістичних працях.

Зміст поняття «архетип» набував різного значення у філософських поглядах Платона, Августина Блаженного, І. Канта, А. Шопенгауера, З. Фрейда, але найглибше розробили це поняття швейцарський психоаналітик і філософ культури К.-Г. Юнг та його послідовники – Е. Нойманн, Дж. Хендерсон, Дж. Хілман, Дж. А. Холл, К. Леві-Строс, Н. Фрай, Дж. Фрезер, Р. Барт, Ж. Лакан, М. Фуко. Архетипом вони вважали явище сфери колективного несвідомого.

Відповідно до теорії архетипів К.-Г. Юнга розрізняють психологічні та культурні архетипи. Психологічні архетипи (Великої Матері, Вічної Дитини, Старого Мудреця, Діви, Звіра, Духу, Переродження (Трансформації), Священного Шлюбу (Ієрогамосу) тощо) виходять із пам'яті народу і є універсальними. Культурні архетипи (Трійця, Життя, Смерть, Вічний Мандрівник, Герой) виражають етичну своєрідність ментальності [14, с. 229; 15, с. 334].

Інші архетипи, які дослідник називає архетипами трансформації, не з'являються в персональній формі. Вони виявляються в багатьох ситуаціях, місцях, знаряддях, подіях наших сновидінь, визначаючи відповідні мотиви фольклору.

К.-Г. Юнг уважав, що йому вдалося ідентифікувати найбільш важливі архетипи, проте не виключав, що загальна їх кількість є нескінченною і скласти їх повний перелік неможливо [10, с. 48].

Архетипові установки як усталені канони мистецтва були детально осмислені в другій половині ХХ століття, зокрема в науковій спадщині канадського вченого Н. Фрая. Ураховуючи концепції, розроблені К.-Г. Юнгом, Дж. Фрезером, К. Леві-Стросом, він розглядав архетипи не лише як «первісні формули» окремих образів, але і як усталені моделі ідей, тем, мотивів, ритмів, наративів, літературних форм, жанрів. І дотримувався думки про те, що існує загальна тенденція мистецтва до відтворення цих формул [4, с. 150–151].

Н. Фрай уважав, що різні архетипи чи їх групи не є рівнозначними за своїм поширенням і функціонуванням. Серед них існує визначена група «світових» архетипів, закорінених у людській психіці, пов'язаних із загальним досвідом, зрозумілих кожному: «Якщо архетипи є комунікаційними символами та існує певний центр архетипів, то ми можемо сподіватись знайти в цьому центрі групу універсальних символів. Говорячи це, я не маю на увазі, що існує певна книга архетипових кодів, яку запам'ятали всі людські суспільства без винятку. Я маю на увазі, що деякі символи є образами речей, загальних для всіх людей, і тому наділені комунікаційною силою, що є потенційно необмеженою» [13, с. 118].

Проаналізувавши погляди Н. Фрая щодо класифікації архетипів, дослідники, зокрема М. Лановик, підкреслюють, що існує й інша група архетипів, які фіксують не універсальну пам'ять людства, а досвід окремої

нації, культури, міфології – культурні архетипи [4, с. 151–153]. Повністю погоджуємося як із поглядами Н. Фрая про те, що загальнолюдські архетипи фіксують універсальну пам'ять людства, так і з думкою М. Лановик щодо групи архетипів, яка відображає досвід окремої нації, культури, міфології, історії, релігії, – культурних архетипів.

На сьогодні вчені поділяють культурні архетипи на універсальні культурні архетипи, що втілили загальні базисні структури людського існування, та етнічні культурні архетипи (етнокультурні архетипи), які є константами національної духовності, виражають та закріплюють основоположні властивості етносу як культурної цілісності [3].

Наукові, донаукові та примітивні знання людства знаходять відображення в мовній картині світу, яка є важливим складником національної культури. Мовна картина світу створюється в процесі номінації, її ключовим елементом є слово, а мовний образ світу виступає як засіб експлікації знань [5].

Мовознавці Ю. Апресян, О. Урисон, О. Яковлєва зазначають, що в мовній картині світу набув утілення саме «наївний» образ дійсності [1, с. 38–39; 12, с. 3; 16, с. 12].

Відповідно, в нашій роботі важливою є характеристика архаїчної моделі світу, оскільки в науці загальноприйнятою є думка щодо її генетичного зв'язку з міфологічною моделлю світу.

Міфопоетична модель світу відновлюється на підставі найрізноманітніших першоджерел – від даних палеонтології й біології до свідчень з етнографії сучасних архаїчних колективів, залишкових уявлень у свідомості сучасної людини, даних, що належать до мови, символіки сновидінь та більш глибоких сфер несвідомого, до художньої творчості тощо, в яких можуть бути виявлені або реконструйовані архаїчні структури (включаючи архетипи) [7, с. 161–166].

Під терміном «модель світу» (синонімічні назви – «картина світу», «образ світу»), слідом за В. Постова-ловою, вважаємо вихідний глобальний образ світу, що лежить в основі світогляду етносу, репрезентує сутнісні властивості світу в розумінні її носіїв та є результатом усієї духовної активності народу. Модель світу постає за такого трактування, як «суб'єктивний образ об'єктивної реальності, та входить, відповідно, до класу ідеального, яке, не перестаючи бути образом реальності, опредметнюється в знакових системах, не зберігаючись повністю в жодній із них» [8, с. 21].

Отже, метою цієї статті є вивчення архетипів світоустрою в суспільному універсальному знанні людства, а також характеристика загальнолюдських архетипів як складників просторової моделі світу.

Простір належить до числа базисних, основоположних детермінант існування людини у світі, є універсальною людською мислення. Проте в певній окремій мовній картині світу певної етномовної спільноти він наділяється національно й регіонально забарвленими специфікаціями.

Взаємозв'язок просторових і часових координат, місце людини у Всесвіті є невід'ємними складниками світоустрою. Відповідно, світ як «космос» є впорядкованою структурою і, відображаючись у міфологічній свідомості, знаходить своє вираження в тричленній вертикальній просторовій моделі світу (верхній світ, середній світ, нижній світ).

Верх і низ є основними категоріями класичної просторової моделі, що забезпечують ієрархічний устрій як фізичного, так і морального світу. Ці архетипи репрезентовані в різних національних культурах та різних художніх системах.

У міфологічних картинах світ зображували переважно по вертикалі й розрізняли три світи, що протиставлялися за принципом «верхній – нижній».

Земний світ, в якому живуть звичайні люди, протиставлявся як нижній верхньому світові – небу (або кільком небесам, які у свою чергу теж поділяються на верхні й нижні).

Одночасно земний світ розглядався як верхній відносно до підземного чи водного світу. Також для просторової моделі світу характерним є поділ половини землі ще на дві половини (одну з напівполовин очолював дух води), завдяки якому всередині дуальної системи утворювалася тричленна система, що складалася з протиставлень: низ (земля) – верх (небо) та низ (вода) – верх (земля).

Таким чином, тричленні системи виникають усередині двочленних (дуальних) систем унаслідок повторного накладання опозиції «верх – низ» на одну з частин дуальної системи.

Отже, тричленна вертикальна просторова модель світу зберігається й на більш пізніх етапах історичного та культурного розвитку (наприклад, із трьома вертикальними частинами світу співвідносяться пекло, земля і рай). Ця традиційна схема світоустрою відтворюється й у мистецтві наступних епох, але, як правило, уже без наявного осмислення її міфологічних витоків [6, с. 100].

Дерево (світове) – архетип, що втілює універсальну концепцію світу. Варіанти назви: *дерево пізнання*, *дерево життя* – визначають конкретні функції більш загальної назви – *дерево світу*.

Світове дерево поєднує всі три світи – верхній, нижній, підземний. За допомогою світового дерева разом зводяться загальні бінарні смислові протиставлення, що використовуються для опису основних параметрів світу.

За давніми уявленнями, становлення світу – це результат послідовного введення основних бінарних семантичних опозицій (наприклад, небо – земля) і градуальних серій на зразок рослини → тварини → люди, а також створення космічної опори у вигляді світового дерева або його еквівалентів.

Світове дерево розташовується в сакральному центрі світу й має вертикальне положення. Воно є домінантою, що визначає формальну та змістову організацію всесвітнього простору. Під час поділу світового дерева по вертикалі виділяють нижню (коріння), середню (стовбур) та верхню (гілки) частини. По вертикалі виявляють протиставлення верх – низ; небо – земля; земля – нижній світ; вогонь (сухе) – волога (мокре) та ін., а також роз-

різняють: основні зони всесвіту – верхня (небесне царство), середня (земля), нижня (підземне царство) (просторова сфера); минуле – теперішнє – майбутнє; предки – теперішнє покоління – нащадки (часова сфера); причину та наслідок: сприятливе – нейтральне – несприятливе (етіологічна сфера); три частини тіла: голова, тулуб, ноги (анатомічна сфера); три види елементів стихій: вогонь, земля, вода («елементна» сфера) тощо. Тобто кожна частина світового дерева визначається певною низкою ознак.

Горизонтальна структура схеми світового дерева моделює числові відношення, сторони світу, пори року, частини доби, кольори, елементи світу. Горизонтальна структура дозволяє розрізнити освоєне (пов'язане з культурою) – неосвоєне (пов'язане з природою). Саме світове дерево в певному сенсі і в певних контекстах стає моделлю культури в цілому, своєрідним «древом цивілізації» серед природного хаосу [6, с. 102].

Тобто концепція світового дерева є однією з універсальних знакових систем, в якій акумулюються соціальна пам'ять, навички, знання, а також світоглядні форми свідомості.

Отже, загальнолюдські архетипи світоустрою *верх, низ, світове дерево* є складниками тричленної вертикальної просторової моделі світу, яка є класичною.

Триєдність світу, світове дерево, міфічні птахи-творці світу, як зазначає І. Пошивайло, виступають основними образами й українського народного мислення. Єдність трьох планів буття: горішнього (неба), проміжного (земля) і долинного (хаос, світові води, підземний світ) здійснювалася, згідно з ранніми традиціями українського символізму, за допомогою архетипу світового дерева, або дерева життя (вершечок – стовбур – коріння, вазон), що, як правило, має охоронця – птаха (символ світової душі). Дерево життя канонічно зображується таким, що постає з посудини-вазона або чаші, що свідчить про витoki його коріння з певного лона-вмістилища аналогічного всесвіту, який в українській міфології походить із глечика [9].

Таким чином, у давніх уявленнях і віруваннях українців накреслюється чітка схема світоустрою, що складається з трьох світів: підземного, земного та небесного. Із таких же частин складається й світове дерево, яке є універсальною моделлю Всесвіту, космосу, упорядкованого світу: нижня – коріння (підземний світ); середня – стовбур (земний світ); верхня (крона) – небесний світ [2, с. 176]. Людина в споконвічних народних уявленнях є частиною загального цілого, природи, космосу, Усесвіту.

Модифікуючись у процесі історичного розвитку, архетипи зберігають генокоди (першообрази), які відповідають етнокультурам як частинам загальносвітової культури й подані в національних образах культури. Однак утілюючись у художніх творах (композиторів, поетів, художників), національні смислообрази синтезують у собі художньо-світоглядний потенціал не лише будь-якого хронотопу, а й індивідуальний, особистісний потенціал митця [11].

Одним із письменників, який виражаючи власне бачення світу, відтворює архетипові для української мови явища, є О. Довженко. Поетична мовотворчість цього автора характеризується зверненням до архетипових образів і понять, що знаходять відображення в його мові, дозволяючи визначити естетичні особливості української культури, реконструювати її духовну історію та водночас доповнити картину європейського й світового художнього простору.

Поетичному світові О. Довженка притаманна вертикальна просторова модель світу, яка складається з верхнього, нижнього і підземного світів, поєднаних світовим деревом. Цій просторовій моделі світу у творчому доробку письменника відповідають три рівні: рівень індивідуально-авторських трансформацій, етнокультурний та загальнолюдський. Індивідуально-авторські трансформації О. Довженка ґрунтуються на етнокультурних архетипах, які на первісному етапі генерують появу загальнолюдських архетипів, а згодом стають їхніми складниками.

Відповідно, етнокультурний архетип *верх* трансформується в загальнолюдський архетип *верх* (верхній світ); етнокультурний архетип *низ* (*земля, вода*) – у загальнолюдський архетип *низ*, що складається з протиставлення *низ* (вода) – *верх* (земля); етнокультурні архетипи *дерево, квітка, птах* – у загальнолюдський архетип *світове дерево*.

Таким чином, архетипи є основою творчості, вони сприяють внутрішній єдності людської культури, створюють можливість взаємозв'язку різних епох і взаєморозуміння людей. Саме архетипи є психофізичними та духовними передумовами освоєння світу, а також основою уявлень людини про світ і себе в цьому світі.

Архетипи світоустрою, репрезентовані О. Довженком у тричленній вертикальній просторовій моделі світу, виявляють давні уявлення українського народу щодо світосприйняття: знання про часово-просторову модель світобудови, уявлення про космос як упорядкований світовий устрій, естетичні вподобання та духовні спрямування етносу – і вимагають подальшого вивчення засобів вербалізації архетипових явищ у художніх текстах письменника.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка опыт системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Космос Древньої України. Трипілля – Троянь: Мітологія. Філософія. Етногенез [Електронний ресурс]. – К. : Індо-Європа, 1992. – 302 с. – Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1383.html>.
3. Культурология. XX век : Энциклопедия в 2 т. / [гл. ред., сост. С.Я. Левит]. – СПб. : Университетская книга; ООО «Алтея», 1998. – Т. 1. – 1998. – 447 с.
4. Лановик М.Б. Розвиток концептів «символ», «архетип» і «міф» у теоретико-літературних дослідженнях науки про переклад / М.Б. Лановик // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 22. – С. 150–155.

5. Лисиченко Л. Диференціація МКС – девальвація духовних цінностей / Л. Лисиченко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філологія. – Вип. 55, № 843. – Х., 2009. – С. 82–85.
6. Мифы народов мира : Энциклопедия в 2 т. / под ред. С. А. Топорова. – М. : Сов. энциклопедия, 1980. – Т. 1. – 1980. – 672 с.
7. Мифы народов мира : Энциклопедия в 2 т. / под ред. С. А. Топорова. – М. : Сов. энциклопедия, 1980. – Т. 2. – 1980. – 720 с.
8. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др.] ; Отв. ред. Б.А. Серебренников; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
9. Пошивайло І.В. Символізм неба в народній культурі українців [Електронний ресурс] / І.В. Пошивайло. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_11.php.
10. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 1096 с.
11. Северинова М. Архетип як універсалія культури [Електронний ресурс] / М. Северинова. – Режим доступу : http://knmau.com.ua/chasopys/14_NBUV/docs/02_Severynova.pdf.
12. Урысон Е.В. Языковая картина мира VS. обиходные представления (модель восприятия в русском языке) / Е. .В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 3–21.
13. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів / Н. Фрай // Слово. Знак. Дискурс : (Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.) / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 109–135.
14. Юнг К. Г. Избранное / К. Г. Юнг ; [пер. с нем. Е. Б. Глушак и др.]. – Мн. : Попурри, 1999. – 448 с.
15. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 454 с.
16. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 344 с.

Анотація

Л. ДОРОШИНА. АРХЕТИПИ СВІТОУСТРОЮ В ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ

У статті досліджуються загальнолюдські архетипи як складники просторової мовної моделі світу, аналізуються витoki та розвиток поняття архетипу, характеризуються архетипи світоустрою, наводиться класифікація загальнолюдських архетипів, що репрезентують класичну тричленну вертикальну просторову модель світу в літературних творах О. Довженка.

Ключові слова: архетип, загальнолюдський архетип, просторова модель світу, архетипи світоустрою.

Анотация

Л. ДОРОШИНА. АРХЕТИПЫ МИРОУСТРОЙСТВА В ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОМ СОЗНАНИИ

В статье исследуются общечеловеческие архетипы как составляющие пространственной языковой модели мира, анализируются истоки и развитие понятия архетипа, характеризуются архетипы мироустройства, приводится классификация общечеловеческих архетипов, представляющих классическую трёхчленную вертикальную пространственную модель мира в литературных произведениях А. Довженко.

Ключевые слова: архетип, общечеловеческий архетип, пространственная модель мира, архетипы мироустройства.

Summary

L. DOROSHYNIA. ARCHETYPES OF THE WORLD ORDER IN HUMAN CONSCIOUSNESS

The article deals with universal archetypes as ingredients of a dimensional language model of the world. The researcher analyzes the origins and development of the concept of archetype, characterizes archetypes of the world order, and gives the classification of human archetypes that represent the classic three-term vertical spatial model of the world in literary works by O. Dovzhenko.

Key words: archetype, universal archetype, spatial model of the world, archetypes of the world order.